

Csillagászati ismeretek a népmesékben: a kutyakölykökre cserélt aranyhajú ikrek

(*Az aranyhajú ikrek népmesetípus*) A kutyakölykökre cserélt aranyhajú ikrek története Antti Aarne és Stith Thompson nemzetközi népmese-katalógusában a valódi mesék (ordinary folktales) között található (AaTh 707).¹ A Magyar népmese-katalógusban a tündérmesék csoportjában az aranyhajú ikrek típusnév alatt szerepel.² A népmese egy-egy változata igen elterjedt, csaknem valamennyi európai mesegyűjteményben fellelhető, ismerik ezen kívül Szibériában, a Közel-Keleten és Indiában, mesélik a kanadai franciák éppúgy, mint spanyolul a mexikói indiánok és portugálul a braziliaiak.³

A mese cselekménye röviden a következő: A királyfi három nővér beszélgetését kihallgatja, s a legkisebb lányt veszi feleségül, mert azt ígéri, hogy aranyhajú ikreket hoz a világra, akiknek a testrészein égitestek találhatók. A királyné a király távollétében megszüli az ikreket, azonban egy vagy több gonosz szándékú nő a gyerekeket kutyakölykökre cseréli, vízre teszi, s a királynét állatszüléssel vádolja. A király a feleségét kegyetlen bánásmódban részesíti. A gyerekeket alacsony származású személyek megmentik és fölnevelik. Miután fölnevelődtek, megismerik élettörténetüket, és szüleik keresésére indulnak. Az ármanykodó nő rájuk ismer és lehetetlen, életveszélyes feladatok elvégzésére csábítja őket. Egy vagy több csodatévő lény segítségével azonban teljesítik feladatukat. A cselszövés napfényre kerül, a király felismeri gyermekeit, anyjukat kiszabadítja, a gonoszt elkergeti.⁴

A népmese vezérmotívumát az a mozzanat jeleníti meg, amikor az aranyhajú ikreket kutyakölykökre cserélik. Nyilvánvaló, hogy a valóságban ilyen eset nem történhet meg, egy apával és egy anyával senki sem hithető el, hogy kutyakölykei születtek. E motívum szözszerinti értelmezése tehát nem adhat valóságos ismeretet. A népmese valóságartalma kizárólag szimbólumokon keresztül közelíthető meg.

(*Kozmikus időegységek a népmesékben*) A népmesék cselekménye tudatosan szerkesztett rendszerben bontakozik ki, és különböző méretű kozmikus időegységeket jeleníthet meg. A csillagszimbólumok előfordulása, sorrendisége alapján a szoláris jellegű népmesékben három irányvonal különíthető el.

Az eső csoportot alkotják azok a mesék, amelyek a kis napév 365 napos időegységére épülnek. Ennek hátterében a Föld Nap körüli mozgása áll; pontosan 365 nap 5 óra 48 perc és 46 másodperc szükséges ahhoz, hogy a Föld megkerülje a Napot. Az állatöv csillagszimbólumai ebben az esetben az óramutató járásával egyező irányban, jobbról balra haladnak a mesékben; s a mondanivaló ilyenkor a jelenre illetve a jövőre irányul. Az is előfordul, hogy a mese cselekményében nem fedezhető fel mind a tizenkét állatövi jegy, csupán a négy sarokpont csillagszimbólumai (vagy ezek valamelyike), a nyári és téli napforduló, a tavaszi és őszi napéjgyenlőségi pontok jutnak hangsúlyosabb szerephez.⁵

A második csoportba tartoznak a nagy napév (25 920 év) kozmikus időegységére épülő népmesék. A nagy napévben való gondolkodás a tavaszpont precessziós útjának felismeréséből ered. A Nap a tavaszi napéjgyenlőség idején nem ugyanazon a ponton áll, hanem évente kb. 50''-cel hátrább, mint az előző évben.⁶ A tavaszpont lassan végigvándorol az ekliptika körén; 72 év alatt tesz meg egy fokot, 2160 év szükséges ahhoz,

hogy áthaladjon egy állatövi szakaszon (30 fok), 25 920 év alatt pedig bejárja az ekliptika egész körét (360 fok).⁷ A népmese csillagszimbólumai ilyenkor az óramutató járásával ellentétes irányban, balról jobbra követik egymást, s a cselekmény a távoli múltat idézi.⁸

A tárgyi kultúrában a kis és nagy napév működési elvét a szvasztika vagy forgó rózsza szimbólum jeleníti meg, amely leegyszerűsített, vázlatos zodiákusként is értelmezhető. A jobbra forgó a kis napév, a balra forgó a nagy napév kozmikus történéseit ábrázolja. E szimbólumok eddig feltárt, legrégebb emlékei Ukrajnából, Mezin falu közeléből származnak, s kb. 12 000 évesek. Az egyik mamut elefántcsontból készült madár figurán balra és jobbra forgó szvasztika díszítmény is található.⁹

A harmadik csoportot azok a népmesék képezik, amelyekben az első két csoport ötvöződik. A mese cselekménye ilyenkor kétirányú időbeli folyamatban bontakozik ki, egyrészt a jelen és jövő felé irányul, másrészt emlékezésre, múltba tekintésre (precessziós mozgásra) ösztönöz. Szerkezeti felépítése alapján a Gilgames eposz is ebbe a csoportba tartozik, amely két nagyobb szakaszra bontható. Az eposz első fele (1–6. tábla) Enkidu és Gilgames életének dicsőséges szakaszát, győzelmeit ábrázolja. A második részben (6–12. tábla) mindketten megismerkednek az elmúlással, a fájdalommal és a halállal. Az első részben az állatöv csillagképei (a Szűztől a Bikáig) az óramutató járásával ellentétes irányban haladnak.¹⁰ A második rész (Mérlegtől a Kosig) csillagszimbólumainak mozgása az óramutató járásával egyező irányú.¹¹ Az eposz első része tehát múltba tekintő, a második a jelen, illetve a jövő felé irányul. A történet a Kos csillagképben végződik, ami egy új világkorszak, a Kos korszak kezdetének szimbóluma. Az eposz keletkezésének feltételezett időpontja (Kr. e. 2100 körül) is közel esik a Kos korszak kezdetéhez. Gilgamest a történelemtudomány valóságos uralkodóként tartja számon, aki Kr. e. 27–28. század táján élhetett, és a mezopotámiai Uruk város királyának ötödik tagja volt.¹² Az eposzban azonban személye időben gigantikus méretűvé fejlődik, alakja (a Szűztől a Kosig) több világkorszakon is átível, túlnő emberi mivoltán. Az eposz szép példája annak, hogy a precesszió jelenségét valamilyen formában már – Hipparkhosz (Kr. e. 160 körül – Kr. e. 125 körül) előtt is – több ezer éve ismerték az ősi korok csillagászaik.¹³ Az eposz alkotói tisztában voltak a korszakolással és annak szimbólumrendszerével, s öt világkorszakot tartottak számon, hozzávetőlegesen tízezer esztendőt.

(Az Ikrek korszak) Már az archaikus ember számára is fontos volt az, hogy az idő múlását érzékeltesse, múlthoz való kötődését kifejezze, s nemcsak kis időegységekben – napokban, hetekben, hónapokban, években – gondolkozott, hanem több ezer évet átfogó időszakokban is. A precessziós Nap útját a régi bölcsek világkorszakokkal hozták kapcsolatba, s attól függően, hogy a Nap éppen melyik állatövi jegyben járt, beszéltek Oroszlán, Ikrek, Bika, Kos stb. korszakról.¹⁴ Amikor a tavaszpont – az égi egyenlítő és az ekliptika metszéspontja – az Ikrek állatövi jegybe lépett, elkövetkezett az Ikrek korszak (kb. Kr. e. 6430–4320). A kutyakölykökre cserélt aranyhajú ikrekről szóló népmesének is ez a korszak a kiindulópontja, az ikerszereplők ezzel az égi területtel azonosíthatók. Az ikrek születése jelképesen egy új korszak, az Ikrek korszak eljövételével azonos. Erre utal az is, hogy az ikreknek aranyhaja van. Az arany a Nap szimbóluma, és ha ez egy állatövi jegyhez társul, az azt is jelentheti, hogy a tavaszpont a precessziós vándorlása során legalább egyszer már járt abban a csillagképben. A népmesékből ismertek az aranyhal, aranyhajú lány, aranybika, aranyszörű bárány stb. csillagszimbólumok. Az arany szimbólum a korszakváltásokat követően is megmaradhat egy állatövi jegynél, így lehetséges az például, hogy egy Bika vagy Kos korszakbeli időegységet ábrázoló népmesében is jelen lehet az aranyhal (Halak korszak) vagy az aranyhajú lány (Szűz korszak), jelezve ezzel egykori precessziós szerepkörét, napkarakterét.

Az ikerszereplők testrészein található égitestek is azt igazolják, hogy az aranyhajú ikrek nem csupán az Ikrek jegyet, hanem az Ikrek korszakot is jelölik. A *Kevélység, Kedvesség és Szívesség* című mesében az egyik gyermek homlokán az áldott nap jegye, a másikén az áldott hold jegye volt.¹⁵ *Ámi Lajos egyik meséjében* az ikrek aranykarperecet viselnek a karjukon, homlokukon a Hold található.¹⁶ *A király meg a három kapás lány* című mesében a lány olyan gyereket szülne, amelyik mellén a Hold, homlokán csillag lenne.¹⁷ A csillag itt nem a Napot, hanem a Vénuszt jelenti. *A legkisebb nővér fiacskája* című vogul népmesében a kisebbik lány egy fiút szül a szellemnek, akinek a keze könyékig ezüst, lába térdig arany, homlokán a Nap ragyog, nyakszirtjén a Hold.¹⁸ *A Hold és Csillag* című ciprusi török mesében az ikerpárt egy fiú és egy lány alkotja, akiknek a homlokán Hold és csillag található, a fiút Holdnak, a lányt Csillagnak nevezik.¹⁹ A Nap fém-szimbóluma az arany, a Holdé az ezüst, és ezek nemcsak égitesteket jelölhetnek, hanem világekorszakokat is. Az archaikus ember négy korszakot tartott számon, amelyek ciklikusan váltakoznak. Az aranykort követi az ezüstkör, a rézkör és a vaskör. Majd e hanyatló időszak után jön az újabb felemelkedés, a vas-, réz-, és ezüstkoron keresztül ismét beköszönt egy új aranykor. A boiótiai születésű görög költő, Hésziodosz (Kr. e. 8. század) *Theogonia* (Istenek születése) című költeményében beiktat egy ötödik korszakot is, a hősök korát, amelyik a rézkör és a vaskör közé illeszkedik.²⁰ A Nap az egyik ikerfiú homlokán az aranykor szimbóluma. A történet eredeti alkotói sok ezer évvel ezelőtt tehát már számon tartották az aranykort, kötődtek ahhoz az időszakhoz. A Hold a másik ikerfiú homlokán az ezüst korszak jelképe, amely időben egybeesik, érintkezik az Ikrek korszakkal is. A történet eredeti alkotói e szimbólumok alapján be tudták magukat határolni az időben. A népmese egy olyan időszerkezetet örökített át, amelynek kiindulópontja az aranykor, jelene pedig az ezüstkör.

A Vénusz–Hold–Nap hármasságnak úgyszintén korszakjelölő szerepe is van.²¹ A népmesék réz-, ezüst-, aranyvárai, királykisasszonyai, paripái stb. idődimenziók szimbólumai. A történet jelene ebben az esetben a rézkorban (Bika korszak) játszódik, s a főhősnek az a feladata, hogy az idődimenziókon keresztül eljusson az aranykorba, és hozzáférhessen a teljességhez. Minden ember célja ez, függetlenül attól, hogy melyik korszakban él, s hogy a múlt vagy a jövő irányába indul-e. A hunok királyát, Attilát a monda szerint három koporsóban temették el.²² Mivel Attila a vaskorban élt, a vaskoporsó Attila jelenének a szimbóluma, az ezüst- és aranykoporsó pedig egyrészt lehet múltbeli kötődés jelképe, másrészt beavatási útvonallal, jövőkép is, ami a teljességhez, a boldogság helyéhez, az égi világhoz, a mennyországához vezet.

Korszakolási törekvések figyelhetők meg *A tizenhárom hatyú* című mesében is. A fiú úgy tudja megszabadítani az édesanyját a hétfejű sárkánytól, ha a pincében megtalálja a köhordót, amiben van egy vashordó, a vashordóban rézhordó, a rézhordóban ezüsthordó, az ezüsthordóban aranyhordó, az aranyban kristályhordó, a kristályban gyémánthordó, s ebben rejlik az élet bora, amit ha kiereszt, a sárkány elveszíti az erejét.²³ *A pelikánmadár* című mesében a kicsi nemeslegény az arany-, ezüst- és rézerdőn keresztül a vaserdőbe indul, hogy kiszabadítsa a szépen zengő madarat.²⁴

A népmesék csillagászati háttérű vizsgálata lehetővé teszi a mese feltételezhető östípusának meghatározását is. Az aranyhajú ikrek népmesetípus változatai közül azok a hitelesebbek, amelyekben két azonos nemű (fiú) gyermek képviseli az ikerséget, és testrészeiken a Nap és Hold jegyek szerepelnek. A Vénusz megjelenése a rézkort idézi, ez arra utal, hogy a mese az idő természetét modellelzi, s egy lezáratlan folyamatot tár a hallgatóság elé. A mese tehát szerkezeti sajátosságai, motívumkince, szimbólumai alapján újrafogalmazható és tovább írható. Széleskörű kutatómunkát igényel még annak a problématerületnek a feltárása, hogy egy népmesetípuson belül az egyik változat miért

rögzítettebb, a másik meg miért képlékenyebb. Melyek azok a szimbólumok, amelyek az újraértelmezés következményeképp is hitelesnek mondhatók, és szervesen illeszkednek a mese cselekményébe?

(*A kutyakölykök*) Megfogalmazódhat a kérdés: vajon a kutyakölykök mely csillagképek szimbólumai? Arra gondolhatnánk, hogy az Ikrekhez közel eső Kis Kutya (Canis Minor) és Nagy Kutya (Canis Major) csillagképeké, de mivel ezek nem egyenrangúak – hiszen az egyik kisebb, mint a másik –, és nem egy időben születtek, képileg nem helyettesíthetik a kutyakölyköket. Látni fogjuk, hogy itt egészen másról van szó.

Az archaikus világképben a kozmosz három „világra” tagolódott. A déli égboltnak megfelelő alsó égre, az északi égboltnak megfelelő felső égre és a kettőt elválasztó középső világra.²⁵ A déli égbolton található az a csillagok, amelyek sohasem kelnek fel, és mindig a látóhatár alá esnek. Ezeket nevezték az antik kor csillagásza „sohasem látható csillagok”-nak.²⁶ Az alvilág, a pokol ezt az égi területet jeleníti meg. Az északi égbolt csillagai nem süllyednek a látóhatár alá, egész éjszaka megfigyelhetők. Itt található az ún. cirkumpoláris csillagok, amelyeket az ókorban „soha le nem nyugvók”-nak neveztek.²⁷ Ez a terület a halhatatlan istenek tartózkodási helye, a felső világ, a mennyország szimbóluma. A középső világ a Rák- és Baktérítő közötti sávval azonos, itt közlekednek a bolygók valamint a felkelő és lenyugvó csillagok. Mivel az emberek halandók, éppúgy felkelnek – megszületnek – és lenyugszanak – meghalnak –, mint a középső égrészben vándorló csillagok, a világuk ezzel a kozmikus területtel hozható kapcsolatba. Az északi és déli égboltot az égi egyenlítő választja két egyenlő részre. Ez azonban nem csupán egy égboltfelosztás, hanem világmodell is, amely a világegyetem működését, törvényszerűségeit szemlélteti, s amely a mikro- és makrokozmosz szintjén a létezés minden megnyilvánulására érvényes. Az egység ellentétpárok sokaságában nyilvánul meg (ezt szemlélteti a két egyenlő félre osztott déli és északi égboltterület), és egyik pólusnak sem lehet korlátlan hatalma a másik felett. Ha ugyanis a pólusok közötti egyensúly megbomlana, az a rendszer működőképességét, fenntarthatóságát veszélyeztetné. Mivel a rendszer állandó mozgásban van, a pólusok határvonalai kitolódhatnak, de ekkor a helyreállító folyamatok az újabb egyensúlyi állapot elérése érdekében ismét beindulnak; ez egy olyan küzdelem, melynek számtalan „arca” van. Az ellentétes pólusok közötti egyensúlyi állapotot az égi egyenlítő jelzi. Az archaikus világban ez az alsó világ határvonalának felel meg, amelyet őrizni kell, nehogy a gonosz, ártó erők átjuthassanak rajta. Nem véletlen, hogy az alvilági istenek egyik meghatározó attribútuma a kutya lett. Az állat kedvező tulajdonságai, a házőrzés, a gazdájához való hűség alkalmassá tették arra, hogy képileg az alsó világ határvonalának, bejáratának őrzőjévé, a halott lelkek kísérlőjévé váljék.²⁸

A kutyakölykök tehát az alsó világ szimbólumai, és amikor az ikreket kutyakölykökre cserélik, az azt szemlélteti, hogy a gyerekek a világ túlsó felére kerültek. A kutyakölykök valójában ugyanannak a dolognak az ellentétes pólusát, az ikrek másik minőségét képviselik. Az ikrek napistenként a Nap útját járják. A nyári napfordulót követően fokozatosan erejüket veszítik, majd meghalnak, s „rangvesztetten” bolyongnak az alsó világban,²⁹ de a téli napforduló idején újjászületnek, megerősödnek, s kiemelkednek erőtlenségükből. Alvilági utazásukat szimbolizálja az is, amikor a gonosz nő vízre teszi őket. A víz szintén az alsó világ jelképe. A déli égbolton több csillagképet vízi élőlényekről, folyókról (Cet, Hydra, Eridanus) neveztek el, vagy a vízi utazással (az egykori Argo Navis csillagkép elemei: Hajógerinc, Hajófara, Vitorla) hoztak kapcsolatba.³⁰ Az ikrek megerősödési folyamata a kimentésükkel kezdődik el, majd felnőnek, tudatára ébrednek annak,

hogy kik is valójában, szüleik keresésére indulnak, feladatokat teljesítenek, s visszatérnek eredeti pozíciójukba. A kiindulópontba való sikeres visszatérés jele az, amikor a gonosz nő az ikrek helyett a kutyakölyköket mérgezi meg, és az apa ráismer gyermekeire. Az ember is a Nap útját járja és elkerülhetetlen, hogy „rangvesztett” állapotba kerüljön, melynek fizikai és szellemi síkon számos megnyilvánulása lehet. Ettől azonban nem szabad kétségbe esni, mert előbb-utóbb eljön a jóvátétel ideje, a rendszer önmagát gyógyítja. És az sem okozna szomorúságot, hogy ez olykor utóbb, az életen túl következik be. Hasonló utat jár be Jézus Krisztus is, aki „megfeszítették, meghala és eltemették, szálla alá poklokra; harmadnapon halottaiból feltámad, felméne a mennyekbe...”³¹ A világkorszakok nincsenek egymástól elszigetelve, a Halak korszakra is ugyanazok a törvényszerűségek érvényesek, mint a többire. Csupán a részletek terén vannak eltérések, a lényeg azonban változatlan marad.

A kutyakölykökre cserélt aranyhajú ikrek története abból a szempontból, hogy milyen kozmikus időegységet tár fel, a harmadik csoportba sorolható, mert a kis és nagy napév vonatkozásában is értelmes olvasatot ad.

(Ikeristenek) Amikor a Nap a precessziós útja során átlépte az Ikerk állatövi jegyet, az az archaikus ember számára azt jelentette, hogy a napisten kétlényegűvé vált, két egyenlő félre oszlott. A mítoszok, eposzok, népmesék azonos nemű (férfi) iker szereplői, ősi korok ikeristenei a megkettőződött napistent formálják meg. Egyes ikeristeneknél megfigyelhető, hogy az egyik közülük kutya alakot ölt. Az azték mitológiában Ketzalkóatl (Quetzalcóatl) ikertestvérét, Solotlt (Xólotl) kutyafejű emberként is ábrázolták, akinek az volt a feladata, hogy a halottakat vezérelje a túlvilágon, és a Napot őrizze, amikor az éjszakai útján áthaladt az alvilágon.³² Az ikeristenek az Ikerk korszakkal egyenértékűek, a kutya pedig az égi egyenlítő megfelelője, hiszen a tavaszpont az ekliptika és az égi egyenlítő metszéspontja. Ez azt jelenti, hogy az Ikerk korszakban az égi egyenlítő az Ikerk csillagképet is érintette.

Az egyiptomi alvilágistent, Anubisz is fekvő sakál vagy vadkutya, illetve sakál vagy kutyafejű ember alakjában jelenítették meg.³³ Kultusza a legkorábbi időkben Egyiptom-szerte fellelhető, már az első dinasztia korában (Kr. e. 3100–2890) sírok védelmezőjeként ábrázolták. Az Óbirodalom idején (Kr. e. 2779–2260) a halottak istenének tartották. Kultuszhelyét Kasza városát a görögök Künopolisznak, azaz „A kutya városának” nevezték.³⁴ Anubisz sem magányos istenség, a két fivér történetét bemutató elbeszélésben ugyanis, amely az Újbirodalom idején, II. Széthi uralkodása alatt, Kr. e. 1185 körül keletkezett, öccsével, Batával együtt szerepeltetik. Az ikresség tehát ebben az elbeszélésben is fellelhető. Az elbeszélés keletkezési ideje a csillagszimbólumok alapján azonban a Bika korszak kezdetéhez, kb. Kr. e. 4320-hoz köthető. Erre utal az, amikor Bata a halálát követően Bikává változik. Az ikrességet megjelenítő történetekben az egyik testvér halála az Ikerk korszak végének a szimbóluma. Az Ikerk korszak után pedig időben a Bika korszak következik. Az elbeszélés tehát már a korábbi évezredekben is ismert lehetett, a Kr. e. 1885 körüli dátum inkább a papiruszon való rögzítés időpontját jelölheti. Másrészt ugyanez a csillagászati esemény egyéb forrásokban is hozzáférhető. A Gilgames eposzt Kr. e. 2100 körül jegyezték le. Gilgames ikertestvérével, Enkiduval ugyanaz történik, mint Batával, meghal; Humbaba és az Égi Bika meggyilkolása miatt az alvilágba kerül.³⁵ Anubisz és Bata alakja az Ikerk korszakhoz kötődik ugyan, a róluk szóló történet azonban már az időbeli eltávolodást is érzékelteti, hiszen testvéreként és nem ikertestvéreként alkotják a kettősséget.

A Középbirodalom idején (Kr. e. 2055–1650 körül) Anubisz alvilági szerepét Ozirisz vette át, ő lett a halottak legfőbb istene.³⁶ Oziriszt az Orion csillagképpel azonosították, akinek hűséges kísérlőjét, a Szíriuszt (a Nagy Kutya csillagkép legfényesebb csillaga)

megszemélyesítő Ízisz istennőt kutyán álló nőalakként ábrázolták.³⁷ A Szíriusz korábban Anubisz alakjával fonódott össze. A csillagot Kínában is a sakállal hozták kapcsolatba és Tien-langnak „Égi Sakálnak” nevezték.³⁸ A kutyaszimbólum vándorlása az égi egyenlítő precesszióját, az idő múlását érzékelteti. Az Ikrek korszakban az égi egyenlítő az Ikrek csillagképet érintette, később ugyanazon az égi területen Kr. e. 3000 körül elérte a Kis Kutya csillagképet, majd idővel az Orion és Nagy Kutya csillagkép irányába húzódott. A Kis és Nagy Kutya csillagkép neve feltételezhetően az égi egyenlítő elmozdulásával van összefüggésben. Hasonlóan ebből vezethető le az is, hogy a babiloni csillagkatalógusok³⁹ két Ikrek csillagképet is számon tartottak.⁴⁰ A Nagy Ikrek (Maš-tab-ba gal-gal) és Kis Ikrek (*Maš-tab-ba tur-tur*) csillagképnek ugyanaz a szerepköre: az alvilág kapuját őrzik, nehogy a betegséget okozó gonosz démonok átjussanak rajta.⁴¹ (A csillagkatalógusok tehát egy precessziós folyamat szimbólumait örökítették át.) A Nagy Ikrek csillagkép az Ikrek jeggyel azonos. A Kis Ikrek csillagképet egyes tudósok az Ikrek lábánál található csillagokkal, a Gemini gammájával (Alhena) és etájával (Propus) azonosították.⁴² Mások a Kis Kutya csillagképpel hozzák kapcsolatba.⁴³ A *MUL.APIN katalógus* leírása alapján a csillagkép ugyanis akkor kel fel, amikor a Rák, és akkor nyugszik, amikor a Nagy Ikrek. Ebből arra lehet következtetni, hogy Kis Ikrek csillagkép a Kis Kutya és a Monoceros között, a Nagy Ikrek alatt és mögött helyezkedett el.⁴⁴ Ezt az elgondolást erősíti az égi egyenlítő precessziója, a kutya szimbólum vándorlása is. Babilonban a Kis Ikreket Lulal és Lатарak alakja helyettesítette.⁴⁵ Lulalt oroszlán fejjel, sas lábbal, kezében törrel és buzogánnyal hadonászva ábrázolták.⁴⁶ Lатарak oroszlánfejű ember, aki néha kezében ostorral látható.⁴⁷ Lulal és Lатарak a kör és a négyszögletes denderai zodiákuson a Kos mezőben is fellelhető.⁴⁸ Ő- és újévet elváltató szerepkörben az a feladatuk, hogy távol tartsák az őszentendő minden gonosz befolyását a Cet és az Eridanus csillagképek környezetében.⁴⁹ A Cet csillagképet általában tengeri szörnyként jelenítették meg, amelynek a feje és a mellső lábai egy kutyáéhoz vagy oroszlánéhoz hasonlítanak.⁵⁰ Lulal és Lатарak „vándorlása”, a Cet csillagkép megformálása az égi egyenlítő elmozdulásával hozható összefüggésbe. Nergált, a mezopotámiai alvilági istenséget is oroszlánfejjel, pálcával jelenítették meg, akinek fő kultuszhelye Kúta városában (mai nevén Tell Ibrahim) volt.⁵¹ Mezopotámiában az oroszlánt és a többi nagymacskát a kutya rokonának vélték.⁵² Az ott tartott nagy testű, erős alkatú kutya erejét ugyanis az Anzu-madár (mitikus oroszlánfejű sas) karmához és az oroszlán mancsához hasonlították, s erősebbnek vélték a farkasnál.⁵³ Az oroszlán és a kutya tehát hasonló szerepkörű csillagászati fogalmat (esetleg fogalmakat) jelölhet. A két szimbólum különválasztása, időbeli behatárolása, kulturális közegének meghatározása további kutatómunka feladata.

Az égi egyenlítő áthelyeződésével tehát a kutyaszimbólum fokozatosan levált az Ikrek csillagképről. A görögök alvilági istene, Hádész már magányos isten, van ugyan felesége, de azonos nemű ikerpárja már nincsen, s a kutya alakja sem közvetlenül hozzá, hanem segítőjéhez, az alvilág bejáratát őrző háromfejű kutyához, Kerberoszhoz kapcsolódik, akit a görögök a Nagy Kutya csillagképpel azonosítottak.⁵⁴ Hádész egykori ikerviszonyára csupán sisakja utal, melynek görög neve ΑΙΔΟΣ ΚΥΝΕΗ (Aidos kune) kutyabőr (szőr) sisakot jelent.⁵⁵ A tudományos gondolkodás Aitát Hádésszel próbálja azonosítani (Aitát Hádész etruszk formájának tartja). Míg azonban Hádészt a görög művészet egyszerű sisakban ábrázolja, addig Aita az etruszk freskókon farkasbőr (kutya) sapkában jelenik meg.⁵⁶ Ez arra utal, hogy Aita megformálása korábbi hagyományokat követ, régebbi korok maradványait őrzi, időbeli kötődése távolabbra nyúlik, mint a Hádész ábrázolásoké. Az eddig feltárt alvilági istenek tehát Solotltól kezdve Anubiszon, Aitán keresztül Hádészig különböző időszakokat, illetve időbeli folyamatokat képviselnek. A kutyaszimbólum

vándorlása, más csillagképekkel való kapcsolata nemcsak az égi egyenlítő elmozdulását, hanem az idő múlását is érzékelteti. Az archaikus ember számára is fontos volt a múlt számontartása, ezért létrehozta a csillagszimbólumok alapján értelmezhető időszámítási rendszert. Ez az időszemlélet abban különbözik a modern kronológiától, hogy nem történelmi események egymásutániságára épül, hanem kozmikus történésekre. A hagyományörzés, az időbeli kötődés megnyilvánulása az, amikor a különböző népek eredetmondái beágyazódnak ebbe a kozmikus időszerkezetbe, és így történelmi személyek is a mitológiai idő képviselőivé válnak.

(Történelmi személyek az ikresség képviseletében) A kutya és az iker szimbólum Káleb és Józsué történetében is felfedezhető (Mózes IV. 13.).⁵⁷ Mózes tizenkét kémeket küldött el, hogy kifürkéssék Kánaán földjét. Közülük csak Káleb és Józsué nem bizonyult kishitűnek és jó hírrel tértek vissza. Az ikrességet Káleb és Józsué testesíti meg. A kutyaszimbólum hordozója pedig Káleb, héberül a neve is kutyát jelent (héber: כלב (kelev, kélev) (כֶּלֶב) kéleb). Káleb és Józsué már nincsenek egymással sem ikertestvéri sem testvéri viszonyban, hiszen a tizenkét törzs (= tizenkét állatövi jegy) két különálló tagjaként lépnek fel, és Mózes személye is a Kr. e. XIII. századhoz köthető, azonban a bibliai történet egy korábbi, Mózes korát megelőző időkeretbe illeszkedik.

A kutyaszimbólum Attila hun király alakjával is összefonódott. Az európai népek roszszallóan ebfajzatnak, kutyafejűnek vagy fülűnek minősítették, s a kutyától származtaták.⁵⁸ Nyugat-Európában és a délszlávoknál a kutyafejűség vádjával elsősorban a Keletről betörő lovas népeket illették: a hunokat, avarokat, besenyőket, kunokat, tatárokat és a törököket.⁵⁹ A kutyától való származás lekicsinylő értelmezése arra utal, hogy a kutyaszimbólum – a népek közötti szembenállás, kulturális elkülönülés miatt – idővel elveszítette eredeti csillagászati háttérét. Ha a nyugati világ tisztában lett volna ennek eredeti jelentésével, valószínűleg nem tette volna azt gúny tárgyává. Az archaikus korok időszámítási rendszere alapján ugyanis a kutyától való származás jelképes értelmű és semmi esetre sem tekinthető szégyennek, sőt a különböző népcsoportok időhöz való viszonyát, kötődését, esetleg közös eredetét is kifejezheti.

Attila királyhoz az ikrek szimbólum is hozzátársul.⁶⁰ Személye így a Krisztus előtti évezredekbe nyit kaput és az Ikrek korszakot testesíti meg. Mintha egy mítoszról, népmeséből vagy az idő ködéből lépett volna elő, ugyanazt a hagyományörző szerepkört tölti be, mint a mítoszok, eposzok, népmesék ikeristenei, ikerhősei. Attila az ikrességet (kettősséget) Budával (kb. 408–445) alkotja, akivel közösen uralkodott. A kettős uralmi rendszerben az első király a kozmikus erők megtestesítője, a másik az aktív hatalom gyakorlója.⁶¹ Egyiptomban is először kettős királyság volt Ozirisz és Széth jogara alatt.⁶² A magyar hagyományokban a honfoglalás előtt a kündü és a gyula, a szakrális és világi katonai vezető között oszlott meg a hatalom.⁶³ A kettős uralmi rendszert ismerték még a kazárok, avarok és egyéb altáji népek (türkök, karakirgizek, mongolok, kalmükök, oguzok, onogurok stb.) is.⁶⁴ E szervezeti forma Alföldi András megállapítása szerint nem egyéni látásmód vagy alkalmi rendszabály alapján jött létre, hanem az ősök vallásosan tisztelt szokása értelmében öröklődött nemzedékről nemzedékre.⁶⁵ Ősi kultúrákban a földi társadalmak égi minták alapján szerveződtek, s az uralkodói hatalom az istenség fogalmába szorosan beletartozott, annak egyik alkotóeleme volt. Az uralkodó a napisten képviseletében lépett fel, s feladata az égi törvények betöltésére, betöltetésére terjedt ki. Amikor a tavaszpont a precesszió folytán az Ikrek állatövi jegybe lépett, eljött az Ikrek korszak, s a megkettőződött napistent két megnyilvánulásban kezdték tisztelni. Talán e korszakot idézi Naram-Sin oszlopának két egyforma Nap-ábrázolása.⁶⁶ A kettős királyság

intézményének őstípusa feltételezhetően az Ikrek korszakban gyökerezik. Felmerülhet a kérdés, fenntartható-e egyáltalán több ezer éven keresztül ez az intézményes forma? Az, hogy a kettős uralkodói szervezet ilyen hosszú időn keresztül megmaradhatott, és kettős jellegét megtartva átléphetett a Bika, Kos, valamint Halak korszakon (hiszen a Bika korszaktól kezdve a Nap ismét egylényegűvé vált), az érintett népcsoportok identitásával, időbeli kötődésével magyarázható. Valami meghatározó esemény történhetett, ami miatt a kettős uralmi rendszert képviselő népcsoportok a múltban, az Ikrek korszakban ragadtak, s ami miatt nem léptek tovább az időben. Az időszerűségüket elvesztő, de jelentőségüket megtartó és tovább hagyományozott csillagszimbólumok nemcsak az Ikrek korszakhoz köthetők. A bárány például a Kos korszak szimbóluma, amit a kereszténység áthagyományozott a Halak korszakba, így a bárány a hallal együtt Krisztus szimbólummá válhatott. A hal a báránnyal együtt – egyes számítások szerint – már „átúszott” egy újabb korszakba, a Vízöntőbe is. Látható tehát, hogy a bárány az iker szimbólumhoz hasonlóan több ezer éven keresztül hagyományozódott. A kettős uralmi rendszer szabályozatlanul, „természetes” közegben is kialakulhat – volt már erre példa a magyar történelemben is –, mivel az ikresség a világmindenség természetében, törvényszerűségeiben rejlik. A kettősség az élet feltétele is, nincs más lehetőség, el kell annak fogadni kedvező és kedvezőtlen következményeit. Az ikresség, mint kozmikus szervező erő minden létezőre kihatással van, fizikai és szellemi síkon számtalan formában megnyilatkozhat. A hagyományos módon fenntartott kettős uralmi rendszer mintha ezt a természeti erőt próbálná egyensúlyban tartani. A két uralkodó ugyanis ebben a szervezeti formában nem ellenfélként, hanem egyenrangú félként, egymás segítőjeként van jelen. A kutyaszimbólummal azonosuló uralkodónak az a feladata, hogy a rá bízott közegben az egyensúly megteremtésére, a mértékletességre és az igazságosságra törekedjen. Ha ezeket megszegi, annak beláthatatlan következményei lehetnek. Attila király is – mai szóhasználattal élve – egy „nagy kutya” volt. Ez a kifejezés még napjainkban is él, bár már átalakult és elvesztette eredeti, kozmológiai háttérét. Kissé gúnyos színezettel nagy kutyának nevezik azokat a befolyásos embereket, akiknek vezető szerepe, döntő hatása van egy területen, hatókörön belül. (Végül is a „kutyaság” minden emberben jelen van, hiszen minden ember a maga ura is egyben.) A jelentésváltozás feltehetően azért következett be, mert a „kutyasággal” járó szerepkört nem minden uralkodónak, vezető beosztású embernek sikerült megfelelően betöltenie, illetőleg az uralkodói, vezetői magatartáshoz való külső viszonyulás is eltéréseket mutathat. A kutya Attila nevében is fellelhető. A folyóvizet a hunok Etil, Atil néven emlegették, még tisztázatlan, hogy ez az elnevezés a Volga, a Dnyeper, a Dnyeszter, a Don vagy a Volga folyóhoz kötődik-e.⁶⁷ Felmerülhet a kérdés, hogy mi köze van a kutyának a vízhez? Meglepőnek tűnhet, de a két szimbólumnak számos kapcsolódási pontja van, a kettő az alsó világ, a vízi világ szimbólumaként igazán összevonva értelmezhető. A teljes Kis Kutya csillagképet az arabok például valamikor Gomeisának (ez most a Canis Minor bétája) nevezték, ami „vizes szeműt” vagy „könnyezőt” jelent.⁶⁸

(A Kutya és a víz kapcsolata) A kutya és a víz összetartozását támasztja alá az a hagyomány is, amikor a kutyákat folyókról nevezik el.⁶⁹ A magyar kutyanevek egy része is folyónév, illetve más víznév: Berettyó, Sajó, Bodrog, Dráva, Száva, Tisza, Duna, Sió, Szamos, Maros, Balaton stb.⁷⁰ A szokás nemcsak a magyar nyelvterületen ismert, az olasz Arno, Tevere, Reno és a német Donau, Strom, Wasser folyónevek szintén kutyanevek.⁷¹ Oroszországban a kutyanevek egyik csoportja ugyancsak földrajzi nevekből származik, ennek kb. a felét a folyók szerinti elnevezések alkotják: Irtis, Amur, Szvir, Tobol, Katuny, Aldaj, Dunaj, Dunajka, Zeja, Bajkal.⁷² A névadást azzal magyarázták, hogy a kutya ked-

veli a vizet, emellett a folyóvíz és a kutya egymáshoz hasonló gyorsaságát akarták ezzel kifejezni.⁷³ A közös elnevezésnek azonban kozmológiai magyarázata van. Az archaikus világképben a kutya és a folyó (víz) a világ túlsó felének, a kozmosz egyik rejtett dimenziójának, az alsó világnak a szimbóluma. A vízbe, folyómederbe történő temetkezésnek ugyanaz a jelentése, mint amikor a sírokba a halottak mellé kutyákat helyeznek. A kutyaszimbólum hordozójának, Attilának a temetésekor szintén égi mintákat követtek, folyómederbe helyezték el. Visszaadták a folyót a folyónak, kutyát a kutyának. Az alsó világ határvonalának átlépését szelmléttetik a sírokba fektetett kutyamellékletek is. A Kr. e. III. évezredben az egyik király kedvenc kutyáinak külön kis sztéléket állítottak, melyre neveiket is felvésték. Több halotti sztélén az elhunyt széke alatt hever kedvenc kutyája is.⁷⁴ Alaca Hüyük kora bronzkori temetőjében a halottak mellett gyakran feküdtek kutyacsontvázak is: a háziállatok a síron túl is óvták gazdáikat.⁷⁵ A kutyatemetkezésnek magyar vonatkozásai is ismertek. A Csongrád megyei Eperjesen például egy Árpád-kori temető feltárásakor két sírgödör között egy teljes kutyacsontvázat találtak. Az állatot az elhantolásakor bal oldalára fektették, orrát nyugat felé irányították, lábait természetes helyzetben rendezték el.⁷⁶ A kutya másvilági úthoz segítő szerepét igazolják a kenézliői és gádorosi sírokban talált nyakörves kutyaábrázolások is.⁷⁷

A kutya és a víz jelentésbeli azonosságát erősíti a kutya szó is. A kutya hindi megfelelője *kuttā* (कुत्ता), ez urdu nyelven *kutta* (کتک). Rohingya és afaraf nyelven szintén *kutta*. Marathi nyelven *kutra* (कुत्रा), bolgár és macedón nyelven *kucse* (куче). A kutya szóban a kút is benne rejlik. A népmesék kútja mindig az alsó világba vezet, a kút út is egyben, alvilágba vezető út. Ha egy elméleti fizikus „belenézne” ebbe a kútba, azt mondaná, hogy az valójában egy féreglyuk, ami a világmindenség különböző dimenziói között átjárót, hidat képez. A kút és a kutya szó jelentésbeli összetartozása idővel elhalványult, csupán széttöredezett emlékei maradtak fenn. A teljeség igénye nélkül, ime néhány párhuzam. A kút ógörögül *kut-osz*, sumerül *kud*, ótörökül *quduq*, mongolul *quduq*, kalmükül *xudug*, újgurul *qutuy*, törökül *kuyu*. A dravida malayama *kudi* jelentése inni, a tamil *kut* átszűrt lyukat jelent. A kutya és a kút szó eredete feltételezhetően Kúta (Qútú, Kutha, vagy Cutha) városával hozható kapcsolatba, ami Kr. e. 2200–2050 között a gutik törzsének (kútúk, gutiak, kútaiak) fővárosa volt. A város sumer nevét, Gudua-t a zemiták Kutu-ra vagy Cutha-ra változtatták.⁷⁸ Mivel Kutha az alvilág istenének, Nergalnak a földi kultuszhelye is, az alvilágot gyakran Kuthának nevezték.⁷⁹ A Kutha, ill. Gudua szó valószínűleg szóösszetétel, és elképzelhető, hogy ennek első tagja, a Ku, ill. Gu már a Kutha szókapcsolat előtt is kutyát jelenthetett, s mint hangutánzó szó a kutya, illetve a farkas vonítását, üvöltését fejezte ki. A Ku előtag ugyanis más kutyát jelölő szóban is fellelhető. Ilyen például a szanszkrit *kukkura* (कुक्कुर), bengáli *kukur* (কুকুর), ógörög *küön* (κύων), hettita *kuwas*, *gu*, ősausztrál *gudaga*, maori *kuri*, észt *koer*, finn *koira*.⁸⁰

A kutyával rokon értelmű szó, az eb is a vízhez társítható. Arabul az *eb* (أب) vizet jelent, ami perzsa és urdu nyelven *ab*. A szó megfigyelhető az arab kutya szó egyes és többes számú alakjában *kalb*, *kilaab* (بلك، بالك) is. Ugyanez a héber *kelev*, *kélev* (כלב) *kéleb* (כלב) szóra is érvényes. Az *ab* vagy *av* szót az akkád *abu*-ból származtatják, ami atyát, apát jelent. Nem véletlen, hogy a modern kor rettegett betegsége, az ebola is az Ebola folyóról kapta a nevét. Az elnevezésben természetesen közre játszott az is, hogy a járvány a Kongói Demokratikus Köztársaság területén található Ebola folyó völgyében jelentkezik először, de a kutya (eb) hitvilágban betöltött szerepe alapján arra lehet következtetni, hogy a névadás háttérében ősi kozmológiai hagyományok állnak. A betegséget olykor csak egy hajszál választja el a haláltól, és az egyensúly fenntartása érdekében az alsó világ határvonalát őrizni kell. A „kutyát” az alsó világgal való kapcsolata alkalmassá teszi

arra, hogy fellépjen az ártó erőkkel szemben. Bajelhárítás céljából a pásztorok a magyar hagyományokban is azért adtak a kutyáknak folyó nevet, hogy az állatot megóvják a veszettségtől. A folyónévnek védő hatalma volt a betegség ellen.⁸¹

(Összegzés) A mítoszok, eposzok, népmesék cselekménye egy olyan tudatosan megalakított jelrendszerre épül, amely az archaikus kultúrákban már több ezer évvel ezelőtt elterjedt volt, s közel azonos tartalmat közvetített. E csillagszimbólumok azonban idővel elveszítették eredeti értelmüket, s az egykor egységes szerkezet darabjaira hullott. A jövő kutatásainak az a feladata, hogy összeillessze a rendszer szétforgácsolódott alkotóelemeit, s visszaállítsa annak eredeti értelmét. Ha ez megtörténik, az idő olvashatóvá válik, s egy népmese gyűjtemény hasonló szerepkört tölthet majd be, mint egy történelemkönyv. A népmesék csillagászati hátterű vizsgálata azért is lényeges, mert több tudományág számára is értékes ismeretekkel szolgál. Hozzájárul a régi korok időszámítási rendszerének, világfelfogásának teljesebb megismeréséhez, megértéséhez, s újabb adatokat nyújthat a csillagképek, csillagászati fogalmak kultúrtörténetéhez is.

IRODALOM

- Aarne, Antti – Thompson, Stith 1961. *Types of the Folktale*. Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia.
- Alföldi András 1933. *A kettős királyság a nomádoknál. Emlékkönyv Károlyi Árpád születése 80. fordulójának ünnepére: 1933. október 7.* Budapest: Sárkány-Nyomda.
- Allen, Richard Hinckley 1899. *Star-Names and their Meanings*. New York: G.E. Stechert.
- Baktay Ervin 1989. *A csillagfejtés könyve*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Bartha Lajos 2010. *A csillagképek története és látnivalói*. Szentendre: Geobook Hungary Kiadó.
- Bálint Csanád 1971. A kutya a X–XII. századi magyar hitvilágban. *A Móra Ferenc Múzeum évkönyve, 1971/1.* Szeged, 295–315.
- Benedek Elek 2010. *Magyar mese- és mondavilág*. Budapest: Könyvmíves Könyvkiadó.
- Berze Nagy János 1957. *Magyar népmesetípusok I–II*. Pécs: Baranya Megye Tanácsának Kiadása.
- Berze Nagy János 2004. *Égigérő fa: Magyar mitológiai tanulmányok*. Debrecen: Főnix Könyvműhely.
- Bingham, Ann – Roberts, Jeremy 2010. *South and Meso-American Mythology A to Z*. New York: Chelsea House Publications.
- Buchholz, Hans-Günter 2012. *Erkennungs-, Rang- und Würdezeichen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht GmbH.
- Campbell, Joseph 2002. *Flight of the Wild Gander: Explorations in the Mythological Dimension – Selected Essays, 1944–1968*. Novato, California: New World Library.
- Cey-Bert Róbert Gyula 2011. *Megszólalnak a jelképek: Az ókori keleti és nyugati civilizációk jelképeitől a lovaskultúrájú hunok és magyarok jelképvilágáig*. Budapest: Püski Kiadó.
- Cey-Bert Róbert Gyula 2012. *Attila. A hun üzenet*. Budapest: Püski Kiadó.
- Cornelius, Geoffrey 2010. *Csillagképek kézikönyve: A csillagképek szimbolikája és mítoszai, útmutató az éjszakai égbolt megfigyeléséhez*. Budapest: Saxum Kiadó Kft.
- Dobos Ilona 1986. *Paraszti szájhagyomány, városi szóbeliség*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Dömötör Ákos – Kovács Ágnes 1988. *Magyar népmesekatalógus 2. – A magyar tündérmesék típusai*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.
- Erdész Sándor 1968. *Ámi Lajos meséi I–II–III. kötet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Énekeskönyv magyar reformátusok használatára* 1988. Budapest: Magyarországi Református Egyház kiadása.
- Frankovics György 2007. *Kutyafejűek – magyar, délszláv és egyéb párhuzamok. Barátság, XIV. évf. 3. sz.* 5356–5359.
- Gernet, Louis 1981. *The Anthropology of the Ancient Greece*. Johns Hopkins University Press.
- Gulya János (ford.) 1959. *Asszony-unokája: Vogul népmesék*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Haynes, Sybille 2000. *Etruscan Civilization: A Cultural History*. Los Angeles, California: Getty Publications.
- Herrmann, Joachim 1992. *SH atlasz: Csillagászat*. Budapest: Springer Hungarica Kiadó.
- Huszárik László 2012. *Gilgames és a Zodiákus. A csillagképek nevének eredete. Acta Historica Hungarica Turiciensia, XVII. 1.*

- Huszárik László 2013. Enkidu a Kentaur. A csillagképek nevének eredete. *Acta Historica Hungarica Turiciensia*, XVIII. 2.
- Jankovics Marcell 1980. *A népmesék és a csillagos ég*. Budapest: Pannónia Filmstúdió.
- Jankovics Marcell 1996. *Ahol a madár se jár: Hét év tizenkét tanulmánya*. Debrecen: Pontifex Kiadó.
- Jankovics Marcell 1997. Ég, Csillagkép, Ikrek (szócikkek). In Hoppál Mihály – Jankovics Marcell – Nagy András – Szemadám György (szerk.): *Jelképtár*. Budapest: Helikon Kiadó.
- Jankovics Marcell 2006. *Csillagok között fényességes csillag: A Szent László legenda és a csillagos ég*. Budapest: Helikon Kiadó.
- Jeremias, Alfred 1902. *The Babylonian conception of heaven and hell*. London: David Nutt.
- Károli Gáspár 1990. *Szent Biblia, azaz Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás*. Budapest: Magyar Biblia-Társaság.
- Kovács Agnes 1977. Aranyhajú ikrek (szócikk). In Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon 1*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.
- Makoldi Sándorné 1994. *Hímestojások Gömörben*. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék.
- Makoldi Sándorné 2013. *A gömöri-palóc-magyar hímestojások: A misztériumok tojása*. Debrecen.
- Mátéffy Attila 2013. Az Árpád-ház szerepe a csodaszarvas-történetek európai elterjedésében. *Ethnographia*, CXXIV. évf. 1. sz. 1–40.
- Nyíri Antal 1963. A folyónevekből lett kutyanevekről. *Magyar Nyelvőr*, LXXXVII. évf. 3. sz. 351–354.
- Paládi-Kovács Attila 2001. Állattartás, pásztorkodás. In Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Magyar Néprajz II*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Palottino, Massimo 1980. *Az etruszkok*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Pap Gábor 1993. *Jött évek csodáknak: A magyar csillagmitoszi hagyomány élő Atillája*. Budapest: Szabad Tér Kiadó.
- Pap Gábor 1999. *Hazatalálás*. Budapest: Püski Kiadó.
- Pálfy Zoltán 2011. Kutyá az ókori Közel-Keleten. *História*, XXXIII. évf. 3. sz. 3–6.
- Penavin Olga 1971. *Jugoszláviai magyar népmesék*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Pesti István 2010. [web:] claw.freeweb.hu/History/kutya.html
- Rogers, H. Johns 1998. Origins of the Ancient Constellations: I. The Mesopotamian traditions. II. The Mediterranean Traditions. In *Journal of the British Astronomical Association*. Vol. 108, 1–2.
- Sayce, Archibald Henry 2013 (1888). *Lectures on the Origin and Growth of Religions*. London: HardPress Publishing.
- Sándor István 1977. Attila (szócikk). In Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon 1*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.
- Soldi, Sebastiano 2006. *Az ókori Közel-Kelet művészete*. Budapest: Korvina Kiadó.
- Tasnádi Edit (ford.) 2007. *A figemagbéli szép leány: Ciprusi török népmesék*. Budapest: Attraktor.
- Teres Ágoston 2005. *Biblia és asztronómia: Mágusok és a csillag Máté evangéliumában*. Kecskemét: Korda Kiadó.
- Thompson, Henry O. 1970. *Mekal: The God of Beth-Shan*. Leiden: E. J. Brill.
- Trencsényi-Waldapfel Imre 1983. *Vallástörténeti tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Watterson, Barbara 2008. *Az ókori Egyiptom istenei*. Debrecen: Hajja & Fiai Könyvkiadó.
- White, Gavin 2008. *Babylonian Star-lore: An Illustrated Guide to the Star-lore and Constellations of Ancient Babylonia*. London: Solaria Publications.

JEGYZETEK

1	Aarne–Thompson 1961: 242–243.	9	Campbell 2002: 117. Lásd például hímestojások díszítményei: Makoldi Sándorné 1994: 18. 2013: 41–42.
2	Dömötör–Kovács 1988: 395–399.	10	Huszárik 2012: 9. 12. Huszárik 2013: 12.
3	Kovács 1977: 121–122.	11	Huszárik 2012: 14.
4	Berze Nagy 1957: II. 248–272.	12	Uo. 9.
5	Jankovics 1980.	13	Teres 2005: 234. A precesszió geometriai és matematikai meghatározása Hipparkhosz munkája. Az elnevezés Ptolemaiosz (90 körül – 168 körül) kifejezéséből származik.
6	Herrmann 1992: 62–65.		
7	Baktay 1989: 295.		
8	A Vizi Péter és Vizi Pál című népmese ebbe a csoportba sorolható. A meséről részletes elemzést ad: Pap 1999: 288–319.		

- 14 Baktay 1989: 297.
 15 Benedek 2010: 214.
 16 Erdész 1968: II. 413.
 17 Penavin 1971: 325.
 18 Gulya 1959: 77.
 19 Tasnádi 2007: 40.
 20 Trencsényi-Waldapfel 1983: 131–151.
 21 Berze Nagy 2004: 65–76.
 22 Sándor 1977: 168.
 23 Benedek 2010: 334.
 24 Uo. 2010: 724.
 25 Jankovics 1997: 56–57. Uő 2006: 68–73.
 26 Bartha 2010: 25.
 27 Uo. 24. Jankovics 1996: 128.
 28 Cey-Bert 2011: 110–112.
 29 Jankovics 1980: 11.
 30 Jankovics 1997: 49.
 31 Énekeskönyv magyar reformátusok használatára 1988: 592. (Apostoli hitvallás)
 32 Bingham–Roberts 2010: 144.
 33 Watterson 2008: 148–149.
 34 Uo. 148.
 35 Huszárík 2012: 10.
 36 Watterson 2008: 148.
 37 Cornelius 2010: 53–54.
 38 Uo.
 39 Rogers 1998: I. 16–18. Bartha 2010: 26–27.
 40 White 2008: 124. 142.
 41 Uo.
 42 Allen 1899: 234. Rogers 1998: 16–18. Bartha 2010: 173.
 43 White 2008: 142.
 44 Uo.
 45 White 2008: 143–145.
 46 Uo. 143.
 47 Uo.
 48 White 2008: 144.
 49 Uo.
 50 Uo.
 51 Huszárík 2013: 24.
 52 Pálfi 2011: 4.
 53 Uo.
 54 Cornelius 2010: 54.
 55 Gernet 1981: 130. Haynes 2000: 342. Buchholz 2012: 102.
 56 Pallottino 1980: 261.
 57 Károli 1990: 155–156.
 58 Pap 1993: 3–4.
 59 Dobos 1986: 50. Frankovics 2007: 5356–5359.
 60 Pap 1993: 16–18. 24–26. 28.
 61 Alföldi 1933: 28–39.
 62 Jankovics 1997: 100.
 63 Uo. Mátéffy 2013: 15.
 64 Alföldi 1933: 28–39.
 65 Uo. 28. 30.
 66 Soldi 2006: 112–113.
 67 Cey-Bert 2012: 9. Bárdi László előszava a könyvhöz.
 68 Cornelius 2010: 55.
 69 Nyíri 1963: 351–354.
 70 Paládi-Kovács 2001: 807–808.
 71 Nyíri 1963: 353.
 72 Uo. Paládi-Kovács 2001: 807.
 73 Nyíri 1963: 353.
 74 Pálfi 2011: 3.
 75 Uo. 6.
 76 Bálint 1971: 304.
 77 Uo. 304.
 78 Thompson 1970: 118–119. Sayce 2013 (1888): 94.
 79 Jeremias 1902: 24.
 80 Lásd még: Pesti 2010: claw.freeweb.hu/History/kutya.html.
 81 Nyíri 1963: 353–354.